ڊاڪٽر انور پرديسي

ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جو تحقيقي شعور

(1876ع_1953ع)

Bhero Mal Maher Chand Advani's Research

Abstract

The Sindhi language is one of the ancient languages of the world. Its historical significance and its role as a language of literature and education are widely recognized among its speakers in Sindh, Pakistan, and in different countries around the world. It is worth mentioning that foreign scholars such as Wathan, Stack, Estric, Leech, Burton, Trump, Goldsmid, Grierson, and others have studied the Sindhi language and worked on its linguistic patterns and grammatical structure. Similarly, renowned Sindhi scholars such as Akhund Abdul Raheem Wafa, Mirza Qaleech Beg, Hakeem Fateh Mohammad Shewani, Alama I, I Qazi Dr. Nabi Bux Khan Balouch, Mohammad Ibrahim Joyo, Dr. Ghulam Ali Allama Khan Balouch, Mohammed Ibrahim Joyo, Dr. Ghulam Ali Alana, and Barkat Balouch have also devoted their attention to the examination of Sindhi linguistic and grammatical patterns in their research works. This paper argues that Bhero Mal Maher Chand Advani is one of the foremost language scholars among those mentioned above. It demonstrates that Bhero Mal Maher Chand Advani has focused on holistic aspects of linguistics that hold global importance in linguistic research. The paper discusses how various scholars have focused on the Sindhi language, but the contribution of Bhero Mal Mehar Chand Advani has been remarkable both linguistically and in terms of social consciousness toward the language.

Keywords: Linguistics, History of Sindhi language, Bhero Mal Advani, Sindhi Grammer, Social consciousness

ڪنهن بہ سر زمين جي تاريخ، علم، ٻولي ۽ سماج بابت کوجنا لاءِ پهريان اتان جي ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻو پوي ٿو. ڇاڪاڻ جو ٻولي اهو واحد رستو آهي، جنهن ذريعي سماجي سرشتي ۾ رهڻي ڪهڻي، ترقيءَ ۽ زوال جو پتو پوندو آهي. هر قوم ۾ ٻوليءَ جا عالم ٿي

آهن، جيڪي پنهنجو نور نچوئي پنهنجي وطن جي تاريخ مرتب ڪندا آهن تہ جيئن ايندڙ وقت ۾ اسان جي نسلن کي پنهنجي ڌرتيءَ جي اصل تاريخ، تهذيب، تمندن، ثقافت ۽ ٻوليءَ جي ڄاڻ حاصل ٿئي. اهڙين ئي سنڌ ڌرتيءَ جي تاريخ، تهذيب ۽ ٻوليءَ تي شاهڪار ڪتاب لکندڙ عالمن ۾ ڀيرو مل آڏواڻي بہ هڪ آهي. ڪاڪو ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي سنڌ جي علمي، ادبي ۽ تاريخي شهر حيدر آباد ۾ 1875ع ڌاري پيدا ٿيو آهي. هن علمي، تحقيقي ڪتابن کان علاوه ڪهاڻي، شاعريءَ، ناٽڪ ۽ ناول نگاريءَ تي بہ قلم کنيو.

ويهين صدي هڪ سياسي، ادبي ۽ تاريخي لحاظ کان وڏي اٿل پٿل واري رهي آهي ۽ دنيا کي حيرت ۾ وجهندڙ نظريا ڏنا آهن. سنڌ ۾ 1922ع ۾ موهن جي دڙي جو ظاهر ٿيڻ بہ صديءَ جو وڏو واقعو هو.ان کان پوءِ سنڌ کي جڏهن هزارين سال آڳاٽي ماضيءَ کي ڏسڻ لاءِ تحقيقي عينڪ ملي، ان عينڪ کي جڏهن ڪاڪي ڀيرو مل پنهنجي تحقيقي اکين تي رکيو تہ کيس چچ نامي واري يا عربن جي دؤر کان شروع ٿيندڙ سنڌ واري تاريخ کي ست هزار سال پوئتي آرين ۽ دراوڙن واري تاريخ ڏانهن وٺي وئي. سنڌ جي قدامت ڪيتري پراڻي آهي. ان قديم سنڌ ۾ سماجي، تاريخي، مذهبي، اخلاقي شهري ۽ سياسي منظر ڪهڙا هئا، انهن کي اونداهين دور مان ڪڍي هڪ روشن خيال سنڌ واري جديد دور تائين پهچائڻ وارن ۾ ڪاڪو ڀيرو مل بہ آهي. سندس ڪتاب 'قديم سنڌ' ان جو جيئرو جاڳندو ثبوت آهي. ان سلسلي ۾ انعام شيخ لکي ٿو تہ: "هن ڪتاب ۾ قديم سنڌ جا رڳو سماجياتي مانڊا يا جاگريافيائي ۽ تهذيبي حالتون ئي نہ چٽيل آهن، پر سنڌو ماڻر جي اصلوڪن رهاڪن، هجرتن، روايتن ،ريتن، رسمن، هنرن، ڪاڏن، فنن،عقيدن، سماجي سرشتن، سياسي معاملن، ڏڻن ۽ وهنوارن، سميت ذري ذري جو تفصيل ڏيئي، ماضيءَ جي جيئري جاڳندڙ سنڌ کي جڻ تہ اکين آڏو بيهاريو ويو آهي." (1)

ڪاڪو ڀيرو مل ئي آهي، جنهن"قديم سنڌ" لکي اسان کي سنڌ جو عظيم ماضي ڏيکاريو. جي ايم سيد، ڀيرو مل لاءِ لکي ٿو تہ:"سرڳواسي ڀيرو مل عرف عام ۾ ڪاڪو ڀيرو مل جي نالي سان مشهور آهي. سنڌ جي چوٽيءَ جي اديبن مان هو. سنڌ جي قديم سڀيتا، ڪلچر روايات ۽ زبان بابت کوجنا ڪري هن جيڪو مواد ڪٺو ڪيو ۽ ڪتابي صورت ۾ آندو آهي، سو تعريف جي لائق آهي." (2)

ٻوليءَ جو سماجي شعور:

ڪنهن بہ ڌرتيءَ تي رهندڙ انسانن لاءِ قدرت جون جيڪي بہ نعمتون عطا ٿيل آهن. انهن مان ٻولي سڀني کان مٿاهين حيثيت رکي ٿي. ڇاڪاڻ جو انساني سوچ ۽ ان مان ڦٽندڙ

سوچون ۽ تجربا جيڪي سماج جي اهنجن کي دور ڪرڻ لاءِ پيدا ٿين ٿا, اهي صرف ٻوليءَ جي ئي ڪري آهن. علامہ آءِ آءِ قاضي لکي ٿو تہ: ”زبان جو مسئلو سماجي شعور تي ٻڌل آهي. ظاهر آهي تہ جيستائين هڪ کان زياده ماڻهو نہ هوندا, تيستائين گفتگو واري ٻولي پيدا ٿي ڪانہ سگهندي ٻين لفظن ۾ ٻوليءَ جي اُسرڻ لاءِ سماج جو هجڻ ضروري آهي; فقط انسان فطري طور’سماجي‘ آهي. ڇو تہ بغير سماجي اجتماع جي هو ”انسان“ بڻجي نہ ٿو سگهي. بقول قرآن حڪيم جي ”خلق الانسان علمه البيان“ اجتماعي زندگيءَ جي هيءَ فطري تقاضا آهي, تہ انسان کي بيان جي قوت هجي, ڇاڪاڻ تہ تبادلہ خيالات هڪ لازمي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري ئي قوم جي اجتماعي زندگي ٻوليءَ کي تشڪيل ڏئي ٿي يا ان کي ترقي وٺائي ٿي ۽ ان کي باقي رکي ٿي. جيڪڏهن اهي ضرورتون باقي نہ ٿيون رهن تہ ٻوليءَ جو باقي رهڻ بہ بي معنيٰ آهي.“(3)

سماج کان سواءِ ٻوليءَ جو اسرڻ ناممڪن آهي. ايئن ڪٿي چئجي تہ ازل کان انسانن هڪ سماجي گروهہ ٺاهي گڏجي رهڻ وارو سرشتو اپنايو ۽ هڪ ٻئي جي جذبن ۽ اظهارن کي سمجهڻ لاءِ سندن کي هڪ ٻوليءَ جي ضرورت محسوس ٿي. ان ڏينهن کان وٺي هن ڌرتيءَ جي مختلف خطن جي سماجن ۾ ٻين سماجي شعورن سان گڏ ٻوليءَ جي شعور جو بہ بنياد پيو. ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو تہ: ”انهيءَ ڪري اهو چئي سگهجي ٿو تہ زبان ۽ معاشري جو هڪٻئي سان گهرو تعلق ۽ رشتو آهي. اهو رشتو هڪ اٽوٽ رشتو هوندو آهي, جيڪو هميشہ لاءِ جاري رهڻ وارو هوندو آهي. يعني زبان ۽ معاشرو هڪٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم هوندا آهن; گويا زبان جو مطالعو معاشري جو مطالعو آهي ۽ انهيءَ لحاظ کان ڪڏهن معاشري جو مطالعو در اصل ان معاشري ۾ مروج مستعمل زبان جو مطالعو آهي. اُهي ٻئي(زبان ۽ معاشرو) هڪ ٻئي کي سمجهڻ ۾ مدد ڪن ٿا ۽ انهن ٻنهي جو مطالعو انسان ڪنهن ملڪ, ڪنهن قوم جي تاريخ جي مطالعي ۾ مددگار ٿيندو آهي.“ (4)

سنڌ جي وجود بابت ڪاڪو ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي لکي ٿو تہ: ”سنڌ جو پرڳڻو سمنڊ مان پيدا ٿيل چوڻ ۾ اچي ٿو ڌرتيءَ جي علم جا ڄاڻو چون ٿا تہ نهايت قديم زماني ۾ اتر هندستان وارو پاسو گهڻو ڪري سڄو سمنڊ جي پاڻيءَ هيٺ هو_ پوءِ خوفناڪ زلزلن سبب سمنڊ هٽي پري ٿيو ۽ زمين ظاهر ٿي بيٺي.“ (5)

آڳاٽي دور ۾ هن خطي ۾ ڪهڙا انسان رهندا هئا يا اهي ڪٿان لڏ پلاڻ ڪري هتي آيا ۽ انهن جي ٻولي ڪهڙي هئي. انهن جو سماجي شعور ڪهڙو هو؟ ان بابت ٻوليءَ

جي عالمن جي راين جي روشنيءَ ۾ سمجھڻ جي ڪوشش ڪبي. ڪيترائي ٻولي ۽ تاريخ جا عالم ان ڳالھ تي متفق آهن تہ هن خطي ۾ پھريان آريا لوڪ اترئين پاسي کان هن خطي ۾ داخل ٿيا. سنڌ ملڪ ۽ درياھ جي بابت اسان کي اول جيڪو حوالو ملي ٿو سو اهي ويد آهن، جيڪي هن خطي ۾ سنڌو درياھ جي ڪناري تي لکيا ويا آهن. رگويد ۾ هن طرح بيان ٿيل آهي.

"اجهل، اڻموٽ سنڌو ٻل واري، سگھاري سِنڌو
ڏيهن ۽ ميدانن مان،
اُپار پاٽيءَ جا ڦهلاءِ ڪٽي،
جر ڪندي ۽ ڪڙڪاٽ ڪندي وهندي رهي ٿي،
جھڙي ابلق گھوڙي، سونهاري ۽ سوڀيا وان،
سنڌو ڀلن گھوڙن ۾ شاهوڪار آهي،
۽ آهي شاهوڪار رتن ۽ ويسن وڳن ۾،
سھڻي گھڙيل سون ۾ شاهوڪار، اڻ مئي مايا جي مالڪ،
هتان جا گاھ نيڻ ٺار ۽ لذت وارا،
اُن اهڙي جو وينو ڏس،
شربت جو مينا ج نہ پڇ! (6)

انهيءَ حوالي سان سراج لکي ٿو تہ: "البت ايترو ضرور آهي تہ ويدڪ کان پوءِ سنسڪرت جيئن تہ سموري هندستان جي هڪ ئي مذهبي، سياسي ۽ سماجي ٻولي رهي، ان ڪري ان دور ۾ خود سنسڪرت نين صورتن جو سنڌيءَ تي ڪافي اثر ٿيو هوندو. سنڌ ڪافي عرصو ويدڪ ڌرم هيٺ رهي، بلڪ ويدڪ ڌرم جابنياد سنڌ مان ئي پيدا ٿيا. ان ڪري ڌرمي ۽ سماجي دائري ۾ ڪيترا تمدني لفظ ٻنهي ٻولين ۾ ساڳيا ملن ٿا. ايترو وثوق سان چئي سگھجي ٿو تہ ان دور ۾ ڳالهائجڻ واري ٻولي سنڌ ۾ سنڌي ئي رهندي آئي." (5)

پيرو مل جو لسانياتي شعور:

لسانياتي شعور کي ٻن حصن ۾ ورهائي سگھجي ٿو. هڪڙو تہ ٻوليءَ کي ڪيئن لکجي يعني ان جي اصولن جي ڄاڻ. 2. ٻوليءَ ۾ ڇا لکجي؟ يعني ٻولي لکڻ لاءِ يا تخليق ڪرڻ لاءِ موضوع جي چونڊ. سنڌي ٻولي دنيا جي قديم ٻولي آهي، جيڪا ماهرن موجب اها ڪنهن بہ ٻي زبان مان ڦُٽي ناهي نڪتي آهي. ان عظيم ٻوليءَ کي

پنهنجي ثقافت، پنهنجي ڌرتي پڻ آهي. هن ٻوليءَ جو جنم پنهنجي اصلوڪي ڌرتيءَ تي ٿيو آهي.

ڪاڪي ڀيرو مل سنڌي ٻوليءَ جي لساني پهلو، سماجي ۽ سياسي منظرنامي تي تمام گهڻو ۽ بنيادي ڪم ڪيو آهي. ڀيرومل سنڌي گرامر جي اصولن ۽ قاعدن تي "وڏو سنڌي وياڪرڻ" (1925)، ڀهاڪن ۽ اصلاحن تي "گلقند" (1928)، (ٻه ڀاڱا) ڪتاب لکڻ کان سواءِ شاهه لطيف جي ٽن سُرن تي "غريب اللغات (1907)" نالي لغت تيار ڪئي .هن سنڌي ٻوليءَ سان گڏو گڏ مختلف ٻولين جي سنڌيءَ ٻوليءَ سان ڀيٽ ڪري ڪيترائي لفظ اهڙا بيان ڪيا آهن، جيڪي ٿوريءَ ڦير گهير جي سنڌي ٻوليءَ جي بڻ مان نڪتل نظر اچن ٿا. اسان وٽ هڪ چوٽي مشهور آهي، انگن جي حساب سان يا ڳڻپ جي حوالي سان،اسان اڪثر سنڌي اڄ تائين چوندا آهيون "ٽي ويهون سٺ" يعني 60 رپيا. جنهن دؤر ۾ رياضيءَجو علم اڃا رائج نہ ٿيو هو، تڏهن بہ سنڌي لوڪن وٽ ڳڻپ جا بهترين طريقا موجود هئا. ان بابت ڪاڪي ڀيرومل پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾ لکي ٿو تہ: "هن وقت اتر هندستان ۾ آريہ ٻوليون چالو آهن ۽ ڪولن جي ٻوليءَ جو نالو بہ ڪونهي. انهيءَ هوندي بہ سنڌي ٻوليءَ جو ڪو ڪو نشان اسان اڄ تائين اسان وٽ آهي. مثلن اسان جا هاري ناري ۽ ٻيا اڻپڙهيل اڪثر ويهون، ويهون ڪري ڳڻيندا آهن. اهي پنجاهہ بدران چون "اڍائي ڪوڙيون" ۽ سٺ بدران چون "ٽي ويهون." (6)

آرين، دراوڙن ڪولن، سنٿالن، عربن، ارغون، ترخانن، مغلن کان انگريز حڪومتن تائين جي ٻاهرين حملا آورن جي هتي سوين سال حڪومتن ڪرڻ جي ڪري اسان جي ثقافتي سرگرمين ۽ ٻوليءَ تي تمام وڏا اثر رهيا آهن. انهيءَ ڪري ماضيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ بابت مفروضا هئا تہ هي ٻولي سنسڪرت ڄائي آهي تہ ڪن چيو تہ هي پراڪرت جي شاخ آهي تہ ڪي دراوڙي ڀيا چون. ناميارن محققن ڪي جس هجي، جن انهن سمورن مفروضن کي رد ڏيئي سنڌي ٻوليءَ جي الڳ ۽ اصلوڪي سڃاڻپ دنيا ۾ ڪرائي آهي. اسان جي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ هن اُپکنڊ ۾ ڪيترن هزارن ڪلوميٽرن تي محيط هو. ان بابت ڀيرومل مهر چند آڏواڻي لکي ٿو تہ:

"سنڌي ٻولي قديم وڏي سنڌ جي ٻولي آهي، جنهن جون حدون ڪشمير کان وٺي گجرات جي سورت شهر تائين هيون، جنهن ڪري پنجاب جو ڳچ ڀاڱو راجپوتانا، سڄو ڪڇ علائقو ۽ ڪاٺياواڙ جو اتر وارو ڀاڱو سنڌ ۾ اچي ٿي ويا. هوڏانهن

افغانستان، بلوچستان جا ڪي پاسا، لسٻيلي ۽ مڪران سميت، سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا. انهن سڀني هنڌن اسان جي سنڌي ماڻهن راڄ ٿي ڪيو جنهن ڪري سنڌي ٻولي انهن پاسن تي چالو ٿي. ٻهاولپور ۽ ملتان جي حدن تائين هن وقت ٻهاولپوري ۽ ملتاني ٻوليون چالو آهن ته به انهيءَ اتر طرف ڪيترا سنڌي ڳالهائن ٿا. هوڏانهن بلوچستان طرف لسٻيلي ۾، ته هيڏانهن ڪڇ، ڀُڄ ۽ ڪاٺياواڙ جي اتر واري ڀاڱي تائين سنڌي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي. مطلب ته سنڌي ٻولي هاڻوڪيءَ سنڌ جي چئن حدن کان گهڻو پري بلوچستان، پنجاب ۽ گجرات جي حدن ۾ دخل ڪري بيٺي آهي. سنڌي ٻوليءَ جون اهي حدون اڄ تائين قدم وڏي سنڌ جي حدن جا اهڃاڻ ڏين ٿيون. مطلب ته ”سنڌي ٻولي“ جنهن کي چئجي ٿو سا قديم وڏي سنڌ جي ٻولي آهي ۽ نه هاڻوڪي محدود پرڳڻي جي.“(7)

انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته جتي جتي سنڌين جي سياسي حڪومت رهي آهي. اتي ان وقت سرڪاري ٻولي سنڌي ئي رائج هُئي، جنهن جا ثبوت ڪاڪي ڀيرومل مهر چند آڏواڻيءَ بيان ڪيا آهن. هن وقت به پنجاب ۽ ٻين صوبن ۾ ڪي لفظ اڄان تائين سنڌيءَ وارا ئي رائج آهن.

سندس انهيءَ بنيادي ڪمن جو وچور سندس هي ڪتاب آهن. 1. وڏو سنڌي ويا ڪرڻ 2. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، 3. لطيفي سيئر. 4. قديم سنڌ. هي چارئي اهي ڪتاب آهن، جيڪي سنڌ ٻوليءَ جي حسب نسب، سنڌ جي جاگرافيائي حدن ۽ ان جي قدامت متعلق اهم دستاويز جي اهميت رکن ٿا. مٿين ڪتابن جي مطالعي مان ثابت ٿئي ٿو ته ڪاڪي ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ ابتدا متعلق جيڪي به رايا ڏنا آهن، اهي ٻي ٻها آهن. وقت گذرڻ سان انهن ۾ تبديليون ٿي سگهن ٿيون. ڇاڪاڻ جو دنيا جنهن ارتقائي منزل تان تيزيءَ سان گذري رهي آهي، اتي ڪنهن به زبان جي ثقافتي ۽ سماجي سرشتن ۾ ردوبدل اڻ ٽر هوندي آهي. اهڙي نموني سان سنڌي ٻوليءَ جي هن موجوده سفر ۾ به سندس ڪي ڪيترائي خطرا لاحق آهن پر ٻوليءَ جي گهڻ گُهرن وٽ بچاءَ جا به ڪيترائي گس موجود آهن. هو ٻوليءَ جي ماضي، حال ۽ مستقبل جي خطرن کان آگاهه آهن.

نتيجو:

سنڌي ٻوليءَ جي ابتدا ۽ اهميت تي ڪيترن ئي هاڪاري عالمن پنهنجن پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. انهن عالمن منجهان ڪاڪو ڀيرومل مهر چند آڏواڻيءَ

سنڌي ٻوليءَ جي ابتدائي تاريخ ۽ بڻ بنياد متعلق وڏي کوجنا ڪئي آهي، جنهن ڪانپوءِ ٻين عالمن پڻ ٻوليءَ تي تحقيق ڪري نوان نتيجا پيش ڪيا. ان ڪان علاوه هُن تاريخ ۽ افسانوي ادب ۾ بہ خوب لکيو. سنڌ جي شاهوڪار تاريخ تي روشني وجهي، هُن سنڌي ٻوليءَ جي قدامت کي بيان ڪيو.

حوالا:

1. شيخ انعام (ناشر نوٽ) آڏواڻي، ڀيرو مل، مهر چند. *قديم سنڌ.* ..ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. ڇاپو چوٿون. 2004ع. ص. م.
2. سيد، جي ايم. جنب گذاريم جن سين. حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ. سنڌ. 1967ع. 328.
3. علامہ آءِ آءِ قاضي. مقالو سنڌي ٻولي_ ان جي بقا ۽ بچاءُ. (سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون جلد ii) مرتب، خان محمد جروار. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي. سنڌ. 2007ع. 7.
4. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر. سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا. حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي. 2006ع. ص. 3.
5. سراج. سنڌي ٻولي.حيدرآباد: سنڌي لئنگويج اٿارٽي. ڇاپو ٻيو. 2009ع. 72.
6. آڏواڻي، ڪاڪو ڀيرومل، مهر چند. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ. ڄامشورو. سنڌي ادبي بورڊ. ڇاپو ڇهون 2004ع. ص. 10.
7. https://www.encyclopediasindhiana.org/article.php اشلوڪ
8. آڏواڻي، ڪاڪو ڀيرومل، مهر چند. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ. ڄامشورو. سنڌي ادبي بورڊ. ڇاپو ڇهون 2004ع. ص. 13.
9. ساڳيو. ص. 83، 84.